

# ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΑΙ:

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ — ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1933

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ<sup>Α</sup> ΕΚΔΟΤΑΙ  
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ 46<sup>Α</sup>  
ΑΘΗΝΑΙ



Ε.Υ.Α. της Κ.Τ.Π.  
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

## ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

Σε ὅσους ἡ παρουσία τοῦ Μαρινέτι στάς Ἀθήνας εἶχε γεννήσει τὴν περιέργεια ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὸν φουτουρισμό, προτείνω νὰ στοχασθοῦν τὴ φράση ποὺ εἶπε σὲ κάποια συνέντευξη ὁ ἀρχηγός του: «Ὁ φουτουριστὴς δὲν ἔχει μνήμη.»

Ἡ πρόταση, — ἀξιῶμα, εὐχή ἢ συμβουλή, — ἔχει, ὑποθέτω, διπλὴ σημασία.

Συμβολίζει βέβαια πρῶτιστα τὴν ἀρνηση τῆς παραδόσεως. Ὁ φουτουρισμὸς ἐφιλοδόχησε νὰ γίνῃ σχολὴ ριζικὰ δημιουργική, μὲ τὴν ἐννοια τῆς ἀδιάλλακτης πρωτοτυπίας. Ἦταν φυσικὸ νὰ χτυπήσῃ πρῶτα πρῶτα τὶς ρίζες τοῦ ἀταβισμού καὶ τῶν ἐπαναλήψεων ἀκαδημαϊσμός, μουσεῖα, ἡ ἱστορικὴ παιδεία, ἡ σοφία γράφτηκαν στὸ μαῦρο πίνακα. Ἡ κοινωνικὴ, ἡ ἀπρόσωπη μνήμη τῆς τέχνης ἔπρεπε ν' ἀχρηστευθῆ.

Ἀλλὰ τὰ μανιφέστα τῆς σχολῆς εἶχαν καὶ τὸ θετικὸ τους μέρος, ποὺ αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν προσωπικὴ ζωὴ τοῦ καλλιτέχνου καὶ πληροφορεῖ σὲ ποιὲς ἐσωτερικὲς πηγές, σὲ ποιὲς δυνάμεις στηρίζεται ὁ φουτουρισμός. Διαλέγω ἓνα μέρος: «διαίσθησις καὶ ἀσυνείδητο — ἀκυβέρνητη φαντασία — αὐθορμητισμός — ἀναζήτησις νέων αἰσθητηρίων — ζωὴ ἐκρηκτικὴ...» Ἀπὸ τὸ σχῆμα ποὺ ἰχνογραφεῖ ἡ συνεχιζόμενὴ ἀπαρίθμησις μένει ἔξω ἡ μνήμη. Ἐδῶ παίζει θέσις ἡ κυριολεξία τοῦ ἀξιῶματος. Ἡ ψυχολογία τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, τουλάχιστον ἡ τυπικὴ, ἡ ἐπικρατοῦσα, αὐτὴ ποὺ προβάλλει στὸ σύγχρονο ψυχογραφικὸ μυθιστόρημα, εἶναι φυγόκεντρικὴ, ἀνακόλουθη, συμπτωματικὴ. Ὁ νοῦς φωτίζεται περισσότερο ἀπὸ τὶς λάμπεις ποὺ ἀνάβει κάποτε ἡ διαίσθησις, παρὰ ἀπὸ τὸ σταθερὸ φῶς τῆς λογικῆς σκέψεως. Ἡ συνείδησις δὲν οἰστροηλατεῖται πιά ἀπὸ τὸ αἶσθημα, ἀπὸ τὸ κλασικὸ «πάθος», ποὺ ἐπιτέλους ἔδιναν στὴ ζωὴ κάποια βάσις ἐνότητος: σέρνεται ἀπὸ τὶς βραχύπνοες παρορμήσεις

τοῦ αἰσθησιασμοῦ καὶ τῆς εὐαισθησίας, κυριεύεται καὶ διασπᾶται ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῆς στιγμῆς. Ὁ Julien Benda σ' ἓνα πολύκροτο βιβλίον τοῦ ἔψευγε τὴ νεώτερη φιλοσοφία (θεωρία τῆς γνώσεως), «ἀπὸ τὴν ὁποία μισὸ αἰῶνα τώρα ἡ ἀνθρωπότητα παίρνει τὶς ἀξίες της», ἐπειδὴ ὑποβιβάζει τὴν ψυχὴ ποὺ ἐνεργεῖ μὲ ξάστερες καὶ περιογεγραμμένες ιδέες, ποὺ προβαίνει «μὲ κατηγορίες, μὲ λέξεις», καὶ δογματίζει ἀντιθέτως τὴν ὑπεροχὴ τῆς ψυχῆς ποὺ κατορθώνει ν' ἀπαλλαγῆ ἀπ' αὐτὰ τὰ «διανοητικὰ ἥθη» καὶ νὰ αἰσθανθῆ τὸν ἑαυτὸ της ὡς «καθαρὴ τάσις», «καθαρὴ βούλησις», «καθαρὴ δράσις». Σὲ τέτοιο ψυχολογικὸ κλίμα ἡ μνήμη μένει ὡς ἓνα βαθμὸ στὸ περιθώριον. Γιὰ ν' ἀναπτύξῃ τὶς βαθιὲς λειτουργίες της, ἡ μνήμη χρειάζεται ἄλλον κανόνα ζωῆς: τὸ σταμάτημα καὶ τὴ στροφή τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰ μέσα, τὴν τάσι πρὸς τὴν αὐτοσυγκέντρωσις καὶ τὴν ἐνδοσκόπησις. Ὁ φουτουριστὴς ποὺ θέλει νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἐποχὴν τοῦ στὴν ἰδιοτυπία της, ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ δόγμα τῆς σχολῆς, ἔχει χρέος νὰ ρυθμίσῃ τὴν ἐνδόμυχη ζωὴ του ἐπάνω στ' ἀχνάρια τῆς ψυχολογίας της καὶ μάλιστα νὰ ὑπερθεματίσῃ. Ὁ φουτουριστὴς λοιπόν, ὁ ἀνθρωπος, ὁ καλλιτέχνης, θ' ἀγνοήσῃ τὴ μνήμη.

Χωρὶς ἄλλο, ἡ σκέψις ὅτι ἡ ὕφεσις τῆς μνήμης εἶναι δεδομένο ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴν μας συγκριτικὰ μὲ ἄλλες θὰ μπορούσε ν' ἀμφισβητηθῆ. Ὅμως ἡ ὑποτίμησις τῆς μνήμης στὸ κεφάλαιον τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς δὲν ὑπαγορεύθηκε, πιστεύω, στὸ φουτουρισμὸ μονάχα ἀπὸ τὴν πρόθεσις ἑνὸς ψυχολογικοῦ συγχρονισμοῦ. Σχετίζεται, λογικὰ καὶ πραγματικὰ, μὲ τὸ οὐσιαστικὸν τοῦ περιεχόμενου. Ὁ φουτουρισμὸς, ἀποστρέφοντας τὸ βλέμμα ἀπὸ τὰ περασμένα, ἐντοπίζοντας τὸν κύκλον τῆς ἐμπνεύσεώς του στὸ μέτωπον τοῦ παρόντος καὶ ἐπι-

διώκοντας τέλος ένα αισθητικό αποτέλεσμα που ν' ανταποκρίνεται στην πιθανή μορφή του μέλλοντος, εμπνέεται κατά βάθος και διερμηνεύει τον βασικό ρυθμό της ζωής, ή όποια διέπεται επίσης από την ανάγκη του απερίσπαστου συγχρονισμού, κρατιέται σε εξακολουθητική προσαρμογή με το παρόν και προσανατολίζει τη δημιουργική της ενέργεια προς την υποθετική γραμμή του μέλλοντος. Στην κατηγορία των πνευματικών αξιών που εξυπηρετούν τη ζωή όταν πορεύεται με τον ρυθμό αυτό, όταν λειτουργεί δηλαδή σύμφωνα με τον θετικό προσορισμό της, η μνήμη έχει δευτερεύουσα θέση. Παράδειγμα: ο άνθρωπος που δεν έχει προδόσει ή μετατοπίσει την επιταγή της ζωτικής ορμής του και φέρεται προς την εξωτερική πραγματοποίηση, προς τη δράση, — τον πρώτο νόμο της ζωής — ελάχιστα επικαλείται τη μνήμη, όσο χρειάζεται για να παρατηρήσει με περισσότερη οξύδερκεια το παρόν και ν' αντιμετωπίσει αποτελεσματικότερα τις νέες καταστάσεις που προβάλλουν: από τις αναμνήσεις του χρησιμοποιεί μόνο τα στοιχεία που προσφέρουν τη δυνατότητα επίκαιρης εφαρμογής: ό,τι περισσεύει συστηματικά καταστέλλεται: η μνήμη έδω ίσοδυναμεί με την ωφέλιμη πείρα. Για τον άνθρωπο αυτόν η ελεύθερη αναπόληση που δεν έχει αρχή και κατάληξη στην πραγματικότητα, αλλά χωνεύει και χάνεται στον ίδιο τον έαυτό της, ή προσήλωσή στη μνήμη με μόνη φροντίδα την πιστή αναπαράσταση του χρόνου, επισημαίνουν τη μισητή άβουλεια, την άρνηση της ζωής. — Κι' ως μη νομισθῆ ότι το αντίκρουσμα της μνήμης με το πνεῦμα αυτό μαρτυρεί τον αφιλοσόφητο θετικισμό των πρακτικών ανθρώπων ή εκδηλώνει μόνο την άμετρη εορμητικότητα που χαρακτηρίζει τα νιάτα. Από άλλη σειρά στοχασμών στην ίδια «θέση» έφτανε, αποκαλύπτοντας τη γενικότερη σημασία της, ο Νίτσε — ο Νίτσε που όνειρεύθηκε να διεγείρει τις ακρότατες δυνατότητες του ανθρώπου δείχνοντάς του το δρόμο της οὐτοπίας! Ο πολιτισμός, σκέπτεται, επάσχιζε ν' αναθρέψει και να πειθαρχήσει ένα ζῶο, — τον άνθρωπο, — ώστε να μπορέσει να «υπόσχεται» «λοιπόν, το ζῶο αυτό για το οποίο ή λήθη είναι μια δύναμη και ή εκδήλωση ρωμαλέας

υγείας, έδημιούργησε μιαν αντίθετη ικανότητα, τη μνήμη, που χάρις σ' αυτή, σε ώρισμένες περιπτώσεις, θα εξουδετερώσει τη λήθη, όταν δηλαδή θα πρόκειται να υποσχεθῆ.» Σφάλμα, κατά τον Νίτσε, ή διαπαιδαγώγηση που βασίσθηκε στη μνήμη και φρόντισε να πλάσει ανθρώπους *sunepεις*, ικανούς να δώσουν και να κρατήσουν υποσχέσεις. Η μνήμη αντιστρατεύεται τη δυναμικότητα του ανθρώπου, τα υψηλότερα πεπρωμένα του. . . Για να ξεπεράσει τον έαυτό του, για να πλησιάσει το απρόσιτο, ο άνθρωπος, — ο «υπεράνθρωπος» — πρέπει εν μέρει να ξεχάσει την πείρα του, την ιστορία του, το παρελθόν του. Η συνείδηση που αποσταλαίξει από τη μνήμη τερματίζει το έγω μέσα στα όρια του πραγματοποιημένου. Λυτρώσου λοιπόν πρώτα, αν θέλεις να κυριεύσεις τη μοίρα σου, από τη συνείδηση αυτή, που σε ταυτίζει με το απόλιθωμένο όμοίωμά σου και προδικάζει τις έλπίδες σου, και στοιχημάτισε με το άγνωστο που φέρεις εντός σου.

“Ωστε το αξίωμα του φουτουρισμού, εκτός από την αλληλουχία του με τις προγραμματικές επιδιώξεις της σχολής, ανταποκρίνεται ως ένα σημείο στις ζωτικές τάσεις του ανθρώπου και λαβαίνει θεωρητική επικύρωση από ένα φιλόσοφο που, θέλοντας να συγκροτήσει τον άνθρωπο επάνω στις γόνιμες βάσεις της ψυχολογίας του, εξορίζει τη μνήμη.

\* \*

Πιστεύω να έγινε κιόλας αισθητό ότι δεν έσκόπευα να διευκρινήσω απ' όλες τις πλευρές ένα χαρακτηριστικό σημείο της ιδεολογίας του φουτουρισμού, για να φανῶ χρήσιμος στον όπαδό ή στον μελετητή της. Αν ό σκοπός μου ήταν αυτός, θα έπρεπε ακόμη ν' ασχοληθῶ με το καθαρά αισθητικό πρόβλημα που θέτει ό άφορισμός του Μαρινέτι, και που κυρίως αυτό ενδιαφέρει τα έσωτερικά της σχολής: ποιό τεχνικό αποτέλεσμα θα είχε για τη συγγραφική πράξη ή άπουσία του στοιχείου της αναμνήσεως. Θα ήταν εύλογη τότε ή άπορία, πώς είναι δυνατόν να κινηθῆ ό καλλιτεχνικός νοῦς χωρίς ν' άντλήσει σχεδόν αποκλειστικά από τη μνήμη, και θ' έρχόνταν να την ενισχύσουν επιχειρήματα που θα μπορού-



σαν να οργανωθούν κάτω από τον τίτλο «ἡ μνήμη, πηγὴ ἐμπνεύσεως» με μοτίβο τὸν μῦθο τῶν ἀρχαίων ποὺ θέλει τὴ Μνημοσύνη μητέρα τῶν Μουσῶν... Θέλησα νὰ ἐξετάσω τοὺς λόγους, εἰδικούς καὶ γενικούς, ποὺ μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν καὶ νὰ ὑποστηρίξουν τὴ δυσπιστία πρὸς τὴ μνήμη μιᾶς φιλολογικῆς σχολῆς ποὺ, ἂν δὲν ἀντιπροσωπεύει τὸ αἶσθημα τῆς ἐποχῆς μας, εἶχε τοῦλάχιστον ἀπήχησιν καὶ ἐπηρέασε πολλὰ ἀπὸ τὶς ποικιλῶνυμες νεωτεριστικὲς τάσεις ποὺ φανερώθηκαν στὰ εὐρωπαϊκὰ γράμματα τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια. Ἡ ἔρευνα θὰ εὗρισκεν ἀκόμη ἕδαφος νὰ προχωρήσῃ. Ἀρκοῦν ὡς τόσο, ὑποθέτω, ὅσα ἐσημείωσα παραπάνω γιὰ νὰ στρέψουν τὸ πνεῦμα καὶ πρὸς τὴν ἀντίθετη τάξιν ἰδεῶν, νὰ ξυπνήσουν τὴ διάθεση τῆς ἀντιλογίας.

Οἱ σκέψεις ποὺ ἀκολουθοῦν δὲν προορίζονται μολαταῦτα νὰ θεμελιώσουν μιὰν ἀπολογία τῆς μνήμης· σπουδάζουν ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις τὴν εἴσφορά της στὸν ψυχικὸ βίον. — ὅπως διαγράφεται σὲ λογοτεχνικὰ κείμενα χαρακτηριστικὰ, — καὶ ἀναλύουν ὠρισμένες καταστάσεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴ διοχέτευση τοῦ παρελθόντος στὸ παρόν, ἀπὸ τὶς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸν χρόνον. Ὁ ἀναγνώστης ἂς βγάλῃ μόνος του συμπεράσματα. Ἡ μεθοδικὴ ἀνάπτυξις τοῦ θέματος θ' ἀπαιτοῦσε ἄλλο σχέδιο.

\* \*

Ἡ ἰδέα τοῦ χρόνου ἐπιβάλλεται στὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴν πιστοποίησιν τῆς ἀλλαγῆς τῶν πραγμάτων. Καὶ κατὰ τὴ μαθηματικὴ ἀντίληψιν, ἂν δὲ σφάλλω, ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης τοῦ χρόνου δὲ στηρίζεται σὲ ἄλλη βάση. Ὁ Henri Poincaré, σχολιάζοντας κάπου τὶς συνέπειες τοῦ ἀτομισμοῦ (θεωρία τῶν *Quanta*), παρατηροῦσε πῶς, ἂν ἡ ὕλη δὲν βρισκόταν σὲ ἐξέλιξιν συνεχῆ, ἂν μεσολαβοῦσαν διαλείμματα στασιμότητος, ἓνα χάσμα θ' ἀνοιγόταν στὴ συναπτὴ διαδοχὴ τοῦ χρόνου, ποὺ εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία του· δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθοῦν δυὸ διαφορετικὲς στιγμὲς ποὺ θ' ἀντιστοιχοῦσαν στὴν ἴδια κατάστασιν τοῦ κόσμου. Ἄλλ' ἢ γνῶσις τῆς ἀλλαγῆς τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι αὐτούσιο

δεδομένο τῆς ἐμπειρίας· εἶναι ἔργο νοήσεως, εἶναι ἀποτέλεσμα μνήμης. Οἱ αἰσθήσεις, ὑποδουλωμέναι στὶς τρεῖς διαστάσεις ποὺ προσδιορίζουν τὸν χῶρον, δὲν εἶναι ἱκανὲς νὰ δώσουν, ἄμεσα, παρὰ μιὰ μόνον μορφή — τὴν πιὸ χονδροειδῆ — τῆς ἀλλαγῆς: τὴν κίνησιν, τὴ μετατόπισιν μέσα στὸ διάστημα. Οἱ ἄλλαι, οἱ βαθμιαῖαι ἀξομειώσεις τῶν πραγμάτων καὶ προπάντων οἱ βαθιῆς, οἱ λανθάνουσες ἀλλοιώσεις ποὺ τροποποιοῦν τὴν ποιότητά τους, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πιστοποιηθοῦν παρὰ μετὰ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν ἀνσμνήσεων ποὺ κράτησε ἀπὸ τὸ ἴδιον ἀντικείμενον ἡ μνήμη. Τὸ πνεῦμα συνθέτει τότε τὴν εἰκόνα μιᾶς διαδοχῆς ποὺ διαβάθμιζεται ἔξω τόπου, σὲ μιὰ νέα διάστασιν, σὲ μιὰ νέα κατηγορίαν — κατασκευάζει ἔτσι τὴ συγκεκριμένη παράστασιν τοῦ χρόνου.

Τὴν ἡμέραν ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἀποσπάσθηκε γιὰ μιὰ στιγμὴ ἀπὸ τὶς καθημερινές, τὶς ὀλοένα ἐπείγουσας ἀπαιτήσεις τῆς ὑπάρξεώς του ποὺ ἐδυνάστευαν καὶ ἀποροροῦσαν ὡς τὸ τελευταῖον μόριον τὸ εἶναι του, γιὰ ν' ἀφαιρεθῆ καὶ νὰ ρεμβάσῃ τὴν ἡμέραν ποὺ τὸ «εὐρωστο ζῶον», διακόπτοντας τὴν ἀπερίσπαστη συμμετοχὴν του στὸ γίνεσθαι τῆς ζωῆς, — ποὺ χωρὶς ἄλλο τὴν ἐξασφάλιζε καὶ τὴν ἐπροστάτευεν ἡ λήθη, — ἐχειρίσθηκε πρώτη φορὰ τὴν «ἀντίθετην ἱκανότητα», τὴ μνήμην, κατακτώντας μέσα στὰ πλαίσιά της ἀκέρια τὴ συνείδησιν τοῦ χρόνου, — τὸ πνεῦμα ἐκέρδιζεν μιὰν ἀκόμην νίκην. Τοποθετοῦμαι στὴν ὑποθετικὴ χρονολογίαν ποὺ ἐχάραξεν ἡ αὐγὴ τῆς συνειδήσεως, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ ταπεινὸ καὶ ἀσυνείδητον μόριον τοῦ κόσμου γινόταν μετὰ τὴ σκέψιν τὸ κέντρον του. Ἄς θυμηθοῦμε τὴν παραβολὴν τοῦ «roseau pensant» τοῦ Πασκάλ: Ὁ ἄνθρωπος, ἕρμαιον τῶν τυφλῶν δυνάμεων τῆς φύσεως, κ' ὅταν ἀκόμην συντριβεται ἀπ' αὐτές, στέκει σὲ ψηλότερην βαθμίδα ἀπέναντί τους· εἶναι τὸ προνομιούχον πλάσμα ποὺ διανοεῖται, ποὺ γνωρίζει τὸ μηχανισμόν τοῦ ἐχθροῦ του καὶ τὴν αἰτίαν τῆς δικῆς του ἀδυναμίας· στὸν ἐγκέφαλό του χωράει τὸ σύμπαν: «par l'espace, l'univers me comprend et m'engloutit comme un point; par la pensée, je le comprends». Ὅσο γιὰ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀντίκρου στὸ «διά-

στημα», αντίκρου στην άλογη φύση που συμποσοῦται στο χώρο, ή συνειδητοποίησή της — στην αρχή, ναί, μόνον ήθικη ανωτερότητα, «noblesse» ή «dignité», όπως την παρουσιάζει ο φιλόσοφος — δεν ἔμεινε μολαταῦτα άκαρπη και άτελεσφόρητη στην πράξη· ή ανθρωπότητα έδολιεύθηκε τις έξωτερικές δυνάμεις και τις υπέταξε ως ένα σημείο· έμηχανεύθηκε την κυριαρχία της επάνω στην ύλη. Το κέρδος όμως της γνώσεως του χρόνου, για το οποίο μιλῶ εδώ, νίκη του πνεύματος με την πασκαλική σημασία, γιατί ο πεπερασμένος ανθρώπινος νους κατώρθωσε να συλλάβη την έννοια του άπειρου χρόνου, δεν είχε καμμιά σχέση με την έξουσία του ανθρώπου. Άπεναντίας, ανακαλύπτοντας μιὰ προοπτική αιωνιότητας, ο άνθρωπος έβλεπε ανάγλυφη πια τή δική του εφημερότητα, άγγιζε κάτω από νέα γωνία νοήσεως τήν πραγματικότητα της φθοράς του.

Δεν είναι λοιπόν ανεύθυνη εικόνα να υποθέσει κανείς ότι ή μνήμη, δίνοντας τήν ιδέα του χρόνου, προξενούσε έξ αρχής στον άνθρωπο διπλή πικρία: — για τήν άλλαγή των πραγμάτων που τον περιβάλλουν, για τον άκατάλυτο νόμο που μεταμορφώνει και οδηγεί σε παρακμή όλα τα υλικά πλάσματα, ως και τ' άψυχα· — για τον μηδαμινό κληρο τής ατομικής του διαρκείας, για τήν παροδική μοῖρα του θνητού. Η αυταπάτη τής στατικής ισορροπίας, που τή γεννά το καθημερινό δράμα του κόσμου, είχε διαλυθῆ. Ο άνθρωπος άποκτούσε μιὰ νέαν αίσθηση τής ζωής που απεικόνιζε τή φευγαλέα υπόσταση των πραγμάτων, τήν άεναη μορφολογική εξέλιξή τους κάτω από τή ροή του χρόνου. Η γεμάτη άφοσίωση κλίση τής ψυχής προς τον αίσθητό κόσμο, όπου γυρεύει σα μιάν υπόσχεση σταθερότητας, έπρεπε να υπολογίσει στο έξῆς έναν τρίτο συντελεστή. Οι λέξεις «παρόν» και «παρελθόν» δεν ηρθαν τότε να σημαίνουν άπλως μιὰ σχηματική διαίρεση του χρόνου, αλλά τή διχοτόμηση τής πραγματικότητας σε δυο κόσμους που είχαν εγκαταστήσει τήν αυτονομία τους μέσα στη συνείδηση του θνητού.

Θα ήταν ως τόσο άφέλεια να πιστευθῆ πως τα συναισθήματα αυτά που συνώδευ-

σαν τον άνθρωπο με το πρώτο ξύπνημα του μνημονικού του, έφθασαν κιόλας άμέσως όλη τήν έντασή τους. Έχρειάσθηκαν νέες ζυμώσεις για να ώριμάσουν και να κορυφωθουν.

Ξέρω ότι ή νοσταλγία των άλλοτινών πραγμάτων, που τή φέρουν οι εικόνες τής τωρινής παρακμής ή του χαμού των, είναι κτήμα και του αρχαιότερου λυρισμού. Ξέρω τή συγκίνηση που έδοκίμαζεν ο ειδωλολάτρης με τήν ανάμνηση τής έρωτικής εύτυχίας που έσβυσε ο καιρός, ή τής φυσικής εύρωστίας που διαδέχθηκαν τα γηρατειά. Ξέρω πόσο έστοίχιζε το πέραςμα του χρόνου στο λαό που τον έθεοποίησε. Τί άλλο σημαίνουν, στις συμβολικές παραστάσεις του Χρόνου, τα φτερά του, το φοβερό δρεπάνι που κρατά, το «άμωτόν»; Όμως όλος αυτός ο κύκλος των συναισθημάτων, τουλάχιστον στην έλληνική ποίηση, δεν αναδίνει άκόμα τις βαθιές νότες του πόνου και τής άγωνίας. Η πικρία χάνει τήν καντερή ούσία της και έξατμίζεται σε άνάλαφρη έλεγειακή μελαγχολία· ή νοσταλγία σπάνια ύψώνεται σε παθητικήν επίκληση, συνήθως ακολουθεί τήν άπαλή καμπύλη του ρεμβασμού και γίνεται το πολυ ένασ διακριτικός, χαμηλόφωνος θρήνος. Η θυμοσοφία των αρχαίων, το περίφημο ισορροπητικό στοιχείο, είχε κι' εδώ τήν τελευταία λέξη.

Η έφιαλτική συνείδηση του χρόνου και ή ανάλογη έξαρση τής μνήμης άνήκουν στη δραματική ζώνη τής ψυχολογίας που έμόρφωσε ή χριστιανική θρησκεία.

Η νέα πίστη, διδάσκοντας στον απόβλητο του παραδείσου ότι ή ζωή του ήταν ένα στάδιο δοκιμασίας για τον έξαγνισμό του, ηρθε να ταραξῆ τήν ήρεμη συμφιλίωσή του με τα έγκόσμια. Τήν επίγεια πορεία του ανθρώπου έβάραινε τώρα ένα τεράστιο ήθικό χρέος. Ο άνάπηρος ο κατοικημένος από μιὰ θεία ενέργεια — για να μεταχειρισθῶ τον όρισμό του Παύλου — έπρεπε να νικήσει τήν ανθρώπινη φύση του. Η διάρκειά του έπαιρνε το νόημα προθεσμίας. Ο άνθρωπος αισθάνθηκε τότε τήν άπειλή του θανάτου σαν μιὰ αιχμή καρφωμένη στη σάρκα του, που του υπογράμμιζε τή φυγή του χρόνου και τον έβίαζε στο καθῆκον. Κι' όταν άκόμη δίνει το χέρι στα



έρποντα πάθη του, μέσα του άγρουπνᾶ ἢ κλεψύδρα πού μετρᾶ τὶς στιγμὲς καὶ ρυθμίζει τοὺς παλμούς τῆς ἀνησυχίας του. Στὶς νηφάλιες ὥρες ἢ ἀνάμνηση τοῦ σπαταλημένου καιροῦ, ἀκριβῆς, ἀδυσώπητη, γίνεται τὸ μαστίγιο τοῦ ἐλέγχου. Ἄλλωστε στὴν ἀκοὴ τοῦ πιστοῦ ἠχοῦσαν τὰ προειδοποιητικὰ ῥήματα τοῦ Εὐαγγελίου, πού θ' ἀρκοῦσαν καὶ μόνον αὐτά, γιὰ νὰ συντελεσθῆ ἡ ἀξιοποίηση τοῦ χρόνου: τὸ «γίνεσθαι ἔτοιμοι, ὅτι ἡ ὥρα οὐ δοκεῖτε ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται», ἡ παραβολὴ τοῦ «ἄφρονος πλουσίου» πού εἶχεν ἀστοχήσει τὴ μοιραία ὥρα ἢ τοῦ «κακοῦ δούλου» πού εἶχεν ἐπαναπαυθῆ μὲ τὸ «χρονίζει ὁ κύριός μου ἔλθειν»...

Ἔχω ὑπ' ὄψει μου ὡς ἐδῶ τὸν εὐσυνείδητο χριστιανὸ πού, κ' ἂν ἦταν ἀπὸ τὴ φύση του ἀντιφατικὸς καὶ διηρημένος, δὲν ἔχανε ποτὲ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴ διαφανέστατη κορυφὴ τῆς θρησκευτικῆς του ζωῆς καὶ διατηροῦσε ἀδιάφθορο τὸν πνευματικὸ ἀρραβῶνα τῆς παλιγγενεσίας του. Ἄν κατεβοῦμε μερικὰ σκαλοπάτια, ἢ ἀξιοποίηση τοῦ χρόνου ἐμφανίζεται μὲ τὴν ἀντίστροφη ὄψιν της — πόσο πιὸ καίρια καὶ διαπεραστική! Γιὰ τὸν ἀμαρτωλὸ μὲ τὴν ἀβέβαιη συνείδητη, πού δὲν τολμᾶ νὰ ἐλπίσῃ ἄλλην Ἐδὲμ παρὰ ἐκείνη πού ὀροθετοῦν τὰ πεπερασμένα ὄρια τῆς ζωῆς του, γι' αὐτὸν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν του εἶναι πιά ὁ μοναδικός, ὁ μόνος θετικὸς θησαυρὸς του. Πάνω στὴν εὐθραυστη γραμμὴ τῆς διαρκείας του συμπτύσσει ὄλο τὸ βάρος τῆς ὑπάρξεώς του. Τὸ μεταφυσικὸ σύστημα τῆς θρησκείας σ' αὐτὸν δὲν ἐμπνέει παρὰ θανάσιμην ἀγωνία, πού τοῦ κεντρίζει περισσότερο τὸν ἔρωτα τῆς ὕλης καὶ τὸν καθηλώνει στὰ σύνορα τοῦ ἀνθρωπίνου. Μὲ τοὺς ὄρους αὐτούς, ὁ νόμος τῆς ἐφημερότητας ἀποκτᾶ τὴν καθαρὸ δραματικὴ, τὴν ἀνέκκλητη σημασία του — γιὰτὶ δὲν ἔχει καμμιά ἀνταπόδοση στὴν αἰωνιότητα, γιὰτὶ δὲν ἰσοσταθμίζεται μὲ τὸ ἀντίρροπο τῆς ἐλπίδας, γιὰτὶ ἀπεναντίας καταλήγει στὴ βεβαιότητα τοῦ ὀλέθρου. Ἡ μνήμη γίνεται τότε πηγὴ ὄχι πιά τύψεων καὶ νοθεσίας, ἀλλὰ νοσταλγίας παράφορης καὶ ἀπεγνωσμένης, ὅπου ἐκδηλώνεται τὸ πάθος τοῦ ἀνάξιου χριστιανοῦ γιὰ τὴ ζωὴ, τὸ πάθος πού τὸ διεπότισεν ἢ συνείδηση τῆς

φθαρτότητας τοῦ ἀντικειμένου του καὶ τὸ καταπιέζει ἢ γνώση τῆς ἀθανασίας.

Σὲ ἄλλες πάλι στιγμὲς, ὅταν ἡ δύναμη τῆς ἀναμνήσεως κατορθώνει νὰ νικήσῃ τὴν αἴσθηση τῆς πραγματικότητας καὶ νὰ ἐνώσῃ σὲ μιὰ σφαῖρα ἰδανικὴ τὸ παρὸν καὶ τὸ παρελθόν, ὁ ἴδιος ἀνθρώπος ἀπὸ τὴ μνήμη του ἀντλεῖ ἓνα ἀντίδοτο τῆς νοσταλγίας, τὴν ψευδαίσθησή τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ παρωχημένου.

Καὶ ἀπὸ ἄλλη ἀποψη, γενικώτερη, πρέπει ν' ἀποδοθῆ στὴν ἐπίδραση τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ τόνωση τῆς μνήμης. Ὁ χριστιανισμὸς ἔβαλε τὸν ἀνθρώπο κατ' εὐθειαν ἀντιμέτωπο στὸν ἑαυτὸ του, τὸν ἀνάγκασε νὰ ἀσκήσῃ σὲ μέγα βάθος τὸ «γνώθι σαυτόν». Ἡ συνείδηση, στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ, δὲν εἶναι παρὰ ἓνα «κράτος ἐν κράτει», ἓνα ὑπέροτρο alter ego πού ἐποπτεύει καὶ παρακολουθεῖ ὄλους τοὺς κυματισμούς τῆς σκέψεως καὶ τοῦ αἰσθήματος. Ἡ στροφή αὐτὴ πρὸς τὴν ἐσωτερικότητα ἦταν ἐπόμενο νὰ ἀκονίσῃ καὶ νὰ λεπτύνῃ τὴ μνήμη, πού εἶναι τὸ κέντρο τῆς αὐτογνωσίας καὶ μάλιστα, — σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας πού ἀπέβλεψε πρὸ πάντων στὴν ἐσωτερικὴ τελειότητα κ' ἔβαλε σὲ δευτερεύουσα μοῖρα τὴν πράξιν, — ὄχι τόσο τὴ μνήμη τῶν ἐξωτερικῶν, τῶν αἰσθητῶν γεγονότων, ὅσο τὴ μνήμη τῶν ἐνδιαθέτων καταστάσεων, τὴ μνήμη πού μᾶς φέρνει σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν ψυχολογικὴ μας διάρκειά ἀναπλάττοντας μὲ ἀκρίβεια τὸ γίνεσθαι τῶν ἐσωτερικῶν μας διαθέσεων, καθὼς ξετυλίγονται μέσα στὴν κατηγορία τοῦ χρόνου. Ἐξ ἄλλου τὸ μυστήριό τῆς ἐξομολογήσεως, πού στάθηκε τόσο κεφαλαιῶδες γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ, μήπως δὲν ἔχει ὡς προϋπόθεσή τὴν ἄγρουπνη, τὴν ἐνδελεχῆ μνήμη;

Ἄν μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς νέους δρόμους ἔχαλαρώθηκε ἢ ἐπιβολὴ τῆς θρησκείας, ἢ ἐπίδρασή της ἐπάνω στὴ συνείδηση τοῦ χρόνου ἔμεινε ὀριστική.

\* \*

Ἄς μὴ φανῆ περίεργο, ὅτι προκειμένου νὰ προχωρήσω τώρα στὴν ἀνάλυση τοῦ θέματος τῆς ἀναμνήσεως ἐπάνω σὲ κείμενα καὶ πρόσωπα τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας, διαλέγω πρῶτα ἓνα ποίημα τοῦ Οὐγκό, τὴν

*Tristesse d'Olympio*, πού μᾶς φέρνει στὴν καρδιά τοῦ ρομαντισμοῦ.

Δὲν εἶναι μόνο τὸ πλάτος πού ἔδωσε σὲ ὠρισμένες φάσεις τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς ὁ ρομαντικὸς ὑποκειμενισμὸς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔκρουσεν ἐκ νέου τὶς χορδὲς τῆς χριστιανικῆς εὐαισθησίας, κι' ἄς τοῦ ἔλειψε ἡ βαθιὰ πίστη, πού μ' ἔκαναν ν' ἀνατρέξω στὴ ρομαντικὴ ποίηση. Εἶναι κατὰ οὐσιαστικώτερο. Ὑπάρχει στὴν πηγὴ τῆς ρομαντικῆς ἐμπνεύσεως συχνὰ ἡ γένεση τοῦ μηδενισμοῦ· ὑπάρχει τὸ βαθύ αἰσθημα τοῦ ἐτοιμορρόπου τῶν προσπαθειῶν πού στηρίχθηκαν στὴν τάξη τῶν ἐγκοσμίων. Ἡ συνείδηση τοῦ «πάντα ρεῖ» εἰσχωρεῖ ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς στὴν ψυχὴ καὶ διατρυνᾷ τὶς σχέσεις της μὲ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα. Τὸ αἶμα δοκιμάζει τὸ ριγος τῆς μονώσεως καὶ σκίβει στὸν ἑαυτό του... Ἀπὸ ἄλλην ἀποψη πάλι, εἶναι ἀλήθεια, ὁ δριζόντας τῆς ποιητικῆς δράσεως ἐπλάτυνε. Πρόβαλε πρώτη φορὰ τὸ ὑλαιθρο σὲ μεγάλη ἔκταση, ἡ ἀψυχη φύση μὲ τὴ μεγαλοπρέπεια καὶ τὴν ἀπεραντωσύνη τῶν στοιχείων της: ὁ οὐρανός, ἡ ἄβυσσος τοῦ γαλάζιου καὶ τῶν σκοταδιῶν μὲ τὸ μυστήριο τῶν ἀστερισμῶν του, τὸ δάσος, τόσο γνώριμο κι' ὅμως ἀκόμα αἰνιγματικὸ, ἡ θάλασσα ἡ ἀκαταδάμαστη, ἡ ἀπροσμέτρητη. Ἀλλὰ ποῖο ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα; — Δὲν ἐπεκράτησε ὁ ζωογόνος φυσιολατρικὸς οἴστρος. Ἡ θεώρηση τῶν εἰκόνων πού ἀνέφερα στὸν ρομαντικὸ ἐμπνέει τὸ δέος τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ ἀγνώστου. Μέσα στὰ αἰωνόβια, τὰ συντριπτικὰ αὐτὰ πλαίσια αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του σταγόνα, περαστικὸ κάρφος ἀχύρου. Καταλήγει καὶ πάλι στὸ συναίσθημα τῆς μοναξιᾶς του καὶ ἀναδιπλώνεται στὴν ἐσωτερικότητά του — τὸ ἀδιαφιλονίκητο ἔδαφος τῆς κυριαρχίας του· στοὺς στοχασμούς του, στοὺς ρεμβασμούς, στοὺς θρησκευτικὸς μονολόγους, στὶς ἀναμνήσεις του. Πρὸ πάντων στὶς ἀναμνήσεις του. Ὁ ρομαντισμὸς ἔφερε ἕνα κατακλυσμὸ ἀναμνήσεων. Ἐλίτρευσε τὸ παρελθὸν κι' ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ἀτομικῆς ζωῆς· ἀνεκάλεσε ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ παρελθόντα, ἐξύπνησε τὴ μνήμη τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσω τὴν ἀναβίωση τῶν θρύλων, τοὺς ρεμβασμούς μπρὸς σὲ χαλάσματα καὶ νεκρὲς πολιτεῖες,

τὶς μεγαλόπνοες συγγραφὲς πού διαυλακῶνουν τοὺς αἰῶνες καὶ ζωντανεύουν τὸ πνεῦμα καὶ τὴ φυσιογνωμία τῶν ἐποχῶν — ἀδιάφορο ἂν τὸ πετυχαίνουν καὶ μὲ τῆς φαντασίας καὶ τῆς διαισθήσεως τὴν πειθὼ κι' ὄχι μόνο μὲ τῆς ἱστορικῆς ἀκριβολογίας τὴ μέθοδο. Ἀλλ' αὐτὰ εἶναι ἄσχετα. Ἡ προσωπικὴ ἀνάμνηση πού μ' ἐνδιαφέρει, αὐτὴ ἔθρεψεν ἕνα πλατύτατο τομέα τοῦ ρομαντικοῦ λυρισμοῦ. Ὁ ποιητὴς, πολιορκημένος ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς μονώσεως, πού ἐξήγησα τὴν προέλευσή της, ἀναδεύει συχνὰ τὶς ἀναμνήσεις του, ἀνασυντάσσει τὴν προοπτικὴ τῆς ζωῆς του· ἀντίκρου στὴν κυριαρχίᾳ τοῦ χρόνου πού παρασέρνει στὸ δίχτυ του τὰ πάντα, ἀντίκρου στὸ χάος καὶ τὸ μυστήριο πού τὸν περιστοιχίζουν, προτάσσει τὴν ἀφθαρτὴ μνήμη του, τὸ σίγουρο θησαύρισμα τῆς ψυχικῆς του ἐνεργείας. Ἡ συστηματικὴ ἄλλωστε ἐκμετάλλευση τῆς μνήμης ἔδωσε καὶ τὴ γενικὴ μορφὴ τῆς ψυχολογίας τοῦ ρομαντισμοῦ, πού ἐξέφρασε τὴ ζωὴ ὀργανωμένη γύρω σὶὸν ἄξονα τῆς διαρκείας.

Ἡ *Tristesse d'Olympio*, ποίημα προσιτὸ στὴν κοινὴ αἰσθαναικότητα, εἶναι τυπικὰ ἀντιπροσωπευτικὸ τοῦ τόνου πού ἔδωσε ἡ ρομαντικὴ διαίθεση στὸ θέμα τῆς ἀναπολήσεως. Κίαιω ἀπὸ τὴν ἰσορροπία καὶ τὴν ἐπισημότητα τῶν τριανταοκτῶ στροφῶν, ἡ ψυχικὴ δόνηση δὲν εἶναι λιγώτερο αἰσθητὴ. Δὲν μπορῶ νὰ τὸ μεταφέρω ὀλόκληρο, περιορίζομαι στὴν ἀφηγηματικὴ ἀνάλυση, ἴσως ἀταίριαστη. Ὁ Olympio (τὸ πρόσωπο πού ἱστορεῖται ἡ ἡμέρα του καὶ στὸ ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς ἀβίαστα νὰ ὑποκαταστήσῃ τὸν ποιητὴ) ἐπιστρέφει στοὺς τόπους, «ὅπου ἀπὸ τότες πληγὲς ἡ καρδιά του εἶχε σπαρῆ». Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού συντονίζεται μὲ τὴν κατιοῦσα κλίμακα τῶν νοσταλγικῶν διαθέσεων, φθινόπωρο. Ὅμως τὸ τοπίο λάμπει στὸ φῶς — πρώτη παράφωνη νότα. Θέλησε ὅλα νὰ τὰ ξαναἰδῆ· τὸν κῆπο μὲ τὰ κάγκελα, τὸ σπίτι, τὰ ἄστυλα τοῦ ἔρωτά του τὰ κρυμμένα στὸ βάθος τοῦ δάσους. Στὸν ἦχο τῶν βημάτων του ὑψώνεται σὲ κάθε δέντρο ὁ ἴσκιος τῶν περασμένων... Ὅλη τὴν ἡμέρα πλανιέται, ἀγναντεύει, ὄνειροπολεῖ, θυμᾶται. Ἀλλ' ὅταν ἦρθε τὸ βράδυ, ἔνωσε τὴν καρδιά του θλιμμένη σὰ μνήμη, καὶ ξεσπάζει· εἶ-



χεν έρθει να ίδη «αν ή ύδρία φύλαγε άκόμη τὸ ποτὸ», καὶ έπιστοποίησε παντοῦ τὸ έργο τοῦ χρόνου. Κανένα ἀπὸ τ' ἄψυχα ποὺ εἶχαν παρυσιαθῆ και πλαισιώσει τὴν εὐτυχία του κι' εἶχαν δεχθῆ τὴν ἀνταύγεια τῶν ψυχικῶν στιγμῶν, κανένα δὲν εἶχε διατηρήσει τὴ γνώριμη μορφή του, ἐκείνην ποὺ εἶχε ἐνσωκώσει κάτι ἀπὸ τὴν αἰσθηματικὴ περιπέτεια. Οἱ μεταμορφώσεις, οἱ ἀκρωτηριασμοὶ ἔαβθαν ἐπάνω στὰ πράγματα, ὡς τὸ τελευταῖο ἀχνάρι, τὴ σφραγίδα τῆς διαρκείας του. «'Απ' ὅ,τι ὑπήρξαμε μεῖς τίποτα πιά δὲν ζῆ». Οἱ ἀναμνήσεις, ἀκατατόπιστες, ἀποκομμένες ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τους σκέλος, — ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ περιβιλλόντος ποὺ εἶχαν ταυτισθῆ με τὴν οὐσία τους καὶ ποὺ τὶς ἐξοβελίζουν τώρα οἱ νέες ἐντυπώσεις, — συγχίζονται καὶ ξεθυμαίνουν: «Καί, σὰ μὰ φούχτα τέφρα σβυσμένη καὶ κρύα, ὁ σωρὸς τῶν ἀναμνήσεων σκοπιέται στοὺς ἀνέμους!» «Δὲν ὑπάρχουμε λοιπὸν πιά;» Στὸ ἐρωτηματικὸ καὶ σιὰ δάκρυα τοῦ ποιητοῦ ἀπαντᾷ ὁ ἀέρας ποὺ παίξει με τοὺς κλώνους... Ἀκολουθοῦν πικροὶ στοχασμοὶ γιὰ τὸ ἀμετάκλητο πέρας τοῦ χρόνου καὶ τὴ διαδοχὴ τῶν ὄντων. Τίποτα στὸν κόσμον αὐτὸ δὲν τελιώνει καὶ τίποτα δὲν μπορούμε ν' ἀποκτήσουμε ἀναφαίρετα δικό μας: «Τὸ δάσος σου, πολυαγαπημένη μου, ἀγνωστοί τῶρα τὸ χουν.» Ἡ φύση, ἀπροσωπόληπτη, ἀπαιθῆς, ἔχει τὸ δικό της σκοπὸ. Ὡστόσο, τὴν καρτερικὴ φιλοσοφία διακόπτει πάλι ἡ φωνὴ τῆς καρδιᾶς. Ὁ Ολυμπιὸ ἀποτείνει μιὰ λυρικὴ ἀποστροφή πρὸς τὰ πράγματα: ἱκετεύει τὴν παλιὰν εὐαίσθητη νοημοσύνη τους νὰ κρατήση ζωντανὴ τὴ μνήμη τῶν ἐραστῶν (συνηθισμένο ποιητικὸ σχῆμα τῶν ρομαντικῶν, ὅπου σταματᾷ ἡ Δίμνη τοῦ Λαμαρτίνου.) Ἐπανερχεται ὁμως ὀριστικὴ ἡ αἰσθησις τῆς ἀποξενωμένης πραγματικότητας καὶ τὸ ποίημα μπαίνει στὴν τελικὴ φάση με τὴν ἐκρηξὴ αὐτή: «'Ε, λοιπὸν! ξεχᾶστε μας ἰσκιώματα, κῆπε, σπῖτι!... Αὐτοὶ ποὺ σεῖς ξεχνᾶτε δὲ θὰ σᾶς ξεχάσουν!» Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἄλλο μέσον γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς διαρκείας του, παρὰ τὴν ἴδια τὴ μνήμη του. Τὰ ἔργα καὶ τὰ αἰσθήματα, ὅσα θέρισε ὁ καιρὸς, κι' ὅ,τι ἀκόμα στὴ ζωὴ ἔμεινε ἀσημάτιστο, ἀτελές, ἀγονιμοποίητο, μόνο στὴ

μνήμη θὰ βροῆ τὴ γραμμὴ τῆς συνεχείας. «Ὅταν τὸ κεφάλι θὰ γείρη στὸ βάρος τῶν ἐτῶν», ἐξακολουθεῖ τὸ ποίημα, καὶ ἡ ψυχὴ, «μακριὰ ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα καὶ τὸν κόσμον τὸν χλευαστῆ», θὰ κατεβυῖνη στὰ σπλάχνα μας, μες στὸ σκοτάδι ποὺ καιμιὰ ἀχτίδα δὲ χαράζει, νὰ μετρήση τοὺς πεσμένους πόνους καὶ τὶς χίμαιρες ὅπως μετρᾶνε τοὺς νεκρούς, σὲ κάποια πτυχὴ θὰ νιώση κάτι νὰ πάλλη ἀκόμα: «Εἶσαι σύ, ποὺ κοιμᾶσαι στὴ σκιά, ὦ θύμηση ἱερή!»

Σ' ἓνα παλαιότερο ποίημα, ὁ Οὐγκὸ περιφρονοῦσε τὰ χρόνια καὶ τὰ γηρατειὰ ἀποβλέποντας στὴν ἴδια περίπου προοπτικὴ: «'Εχω μες στὴν ψυχὴ μου ἓνα λουλουδι ποὺ κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ δρέψη.» (*Puisque j'ai mis ma lèvre...*) Ἐξ ἑκείνων ἀργότερα, ὁ Musset ἔγραφε ἓνα μουσικώτατο ὕμνον τῆς ἀναμνήσεως (*Souvenir*), ὅπου ἐβεβαίωνε τοὺς θνητούς: ὅτι «μιὰ εὐτυχισμένη θύμηση εἶναι ἴσως στὴ γῆ αὐτὴ πιὸ ἀληθινὴ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν εὐτυχία» καὶ ὅτι, ἂν ποτέ, ἀνάμεσα στὴν τύρβη καὶ τὴν ἀναισθησία τῆς ζωῆς, ἡ τύχη τοὺς ὡδηγοῦσε κοντὰ στὸ «μνημεῖο κάποιου λησμονημένου ἔρωτα» καὶ ξυπνοῦσε τότε μέσα τους ἀνέπαφο ἓνα κομμάτι τοῦ παρελθόντος, ἢ φευγαλέα ἐκείνη στιγμὴ θ' ἄξιζε ὅσο ὅλη ἡ ὑπαρξὴ τους. Εἶναι μικροψυχία καὶ χυδαιότητα (ἐκεῖ θέλει νὰ καταλήξῃ τὸ ποίημα) νὰ θρηνοῦμε γιὰ τὰ χρόνια ἄλλαξαν τὰ πολυφίλητα πρόσωπα καὶ τὶς συνθήκες τῆς ζωῆς, ἀφοῦ ἔχουμε τὸ δῶρο τῆς μνήμης. Τέλος, ὁ Vigny ἐσυμβόλιζε με τὸ Σπῖτι τοῦ βοσκοῦ τὴν ἀνωτερότητα τῆς ἐρημικῆς ζωῆς ὅπου, ἐλεύθερο ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς καὶ τὰ μιάσματα τῆς κοινωνικῆς ἐπιμιξίας, κινεῖται καὶ λειτουργεῖ τὸ «ἀγνὸ πνεῦμα», καὶ ὅπου ἡ κάθε ἱκανότητα τῆς ψυχῆς βρίσκει τὴν πλήρη ἀνάπτυξήν.

Ὁ δρόμος πρὸς τὸν ψυχολογικὸ ἀσκητισμὸ καὶ τὴν μυστικοπαθῆ λατρεία τῆς ἀναμνήσεως εἶχεν ἀνοιχθῆ.

Ὁ Baudelaire, συνεχιστῆς στὰ σημεῖα αὐτὰ τοῦ ρομαντισμοῦ, ἐπρόσθεσε τοὺς εἰδικούς ὄρους τῆς ἰδιοσυγκρασίας του. Δεμένος στὰ δεσμὰ τοῦ ἐφήμερου, σατανικὸς ὕλιστής, ἀλλὰ συνάμα πνευματικὸς καὶ ἰδανιστής, νοσταλγὸς μιᾶς παραδεισιακῆς



ἀρμονίας πού ἐδοκίμαζε τὸ αἶσθημα τῆς αἰωνιότητος σὰν τύψη, ὁ Baudelaire ἦταν προωρισμένος νὰ περιπλακῆ ἀθεράπευτα στὸ δράμα τοῦ Χρόνου. Ἡ ἰδέα τοῦ χρόνου, συνδυασμένη μὲ τὴν ἰδέα τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου, ἦταν ὁ μόνιμος ἐφιάλτης του. Στὰ ποιήματά του ἐπανέρχεται κάτω ἀπὸ διάφορα σύμβολα: τὸ ρολοῖ, ὁ μηχανικός μετρητὴς τοῦ χρόνου, ψιθυρίζει «εἶμαι τὸ "Ἄλλοτε κι' ἔχω ρουφήξει τὴ ζωὴ σου μὲ τὴν ἀποτρόπαιη ἀντλία μου!» — κάθε του χτύπος καὶ μιὰ στιγμὴ ὑπόμνηση (Τὸ ρολοῖ)· ὁ Χρόνος εἶναι ὁ Ἐχθρὸς πού τρέφεται κι' ἀξάνει μὲ τὸ αἷμα μας (Ὁ Ἐχθρὸς)· ἀλλοῦ ἢ ἀγωνία του παριστάνεται «κίτρινο φεῖδι» πού τίποτα δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ στομώσῃ τὴ φωνή του — στίς παρεκτροπές μιν τραυλίζει «σκέψου τὸ χρέος σου!» καὶ ὅταν ἐρθῇ ἡ ὥρα τῆς φιλοτιμίας καὶ τῶν ἀποφάσεων μυκτηρίζει «ἄρυγε θὰ ζήσης ἀπόψε;» (*L'Advertisseur*). Χαρακτηριστικὸς εἶναι ἀκόμη, στὸ ποίημα Ὁ κύκνος, ὁ συνειρμὸς στὴ φαντασία τοῦ ποιητοῦ τῶν ἐντυπώσεων ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ τοὺς ἀνακαινισμοὺς πού ἀφάνισαν μιὰ γνώριμὴ του γειτονιὰ τοῦ παλιοῦ Παρισιοῦ, μὲ εἰκόνες ἔξορίας καὶ χωρισμῶν, — τῆς τραγικῆς Ἀνδρομάχης πού κλαίει, σκλάβια τοῦ Πύρρου, τὸν Ἐκτορα, τῆς φυματικῆς μαύρης πού ὄνειρεύεται μέσα στίς βορεινὲς δμίχλες τὴν Ἀφρική της, ὅλων ἐκείνων πού ἔχασαν «αὐτὸ πού δὲν ξαναβρίσκεται ποτέ! ποτέ!» — εἰκόνες ναυαγῶν τοῦ χρόνου ὠργανωμένες γύρω στὸ κεντρικὸ σύμβολο τοῦ κύκνου πού λούζει τὰ φτερά του στὴ σκόνη, τραλλὸς ἀπὸ τὴ νοσταλγία τοῦ νεροῦ. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε κι' ἐδῶ τὴ συγγένεια μὲ τὸν Ροε καὶ τὴν ἐπίδρασή του. Ἡ ἀλληγορία τοῦ Κορακιοῦ δὲν ἴμμοροῦσε νὰ βρῆ ἄλλον ἀπὸ τὸν Baudelaire εὐπαθέστερο δέκτη. Ὁρισμένως, οἱ δυὸ λέξεις πού πρόσφερε τὸ στοιχειωμένο πουλί, τὸ πεσμένο ἀπὸ τὴ νύχτα κι' ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα, τὸ ἐμβληματικὸ «ποτέ πιά», στὸ ὁποῖο συνοψίζεται κάθε ἀνεπανόρθωτο πού προκύπτει γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ διασταύρωσή του μὲ τὸν Χρόνο, ὠρισμένως θὰ ἔμεινε τὸ σύνθημα τῆς ἀγωνίας του.

Εἶναι αὐτονόητο, μὲ τὶς προϋποθέσεις αὐτές, πόση σημασία ἀποκτοῦσε γιὰ τὸν

Baudelaire ἡ μνήμη, ὁ θεματοφύλαξ τοῦ νεκροῦ χρόνου. «Ξέρω τὴν τέχνη ν' ἀνακαλῶ τὶς εὐτυχισμένες στιγμές» γράφει στὸ *Μπαλκόνι*, ὅπου ἡ ἐρωμένη καλεῖται μητέρα τῶν ἀναμνήσεων. Ἡ τέχνη αὐτὴ, ξαναβάπτισμα τῆς ψυχῆς μέσα στὴ διάρκειά της πού διέρρευσε, στάθηκε ἕνας δεύτερος ὄροφος τῆς ζωῆς του, ὅπου ἔβρισκε καταφύγιο ἢ ἀγιάτρευτη νοσταλγία του. Στὰ ποιήματά του περνοῦν εἰκόνες βγαλμένες ἀπὸ τὰ θάμνη τῆς πιὸ μακροῦνης μνήμης. (*Vie anterieure, Chevelure, Mæstia et Errabunda*). Τὸ προσκάλεσμα τῶν ἀναμνήσεων γίνεται μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα τελετουργικὴ, μὲ τὸν συγκεντρωμένο ζῆλο τοῦ πιστοῦ πού προσμένει τὴν ἐκσταση (*Paysage*). Ἄλλοτε — τὶς ἄχρωμες βροχερὲς ἡμέρες, τὶς ἀδέσποτες κι' ἀτιτλοφόρητες, πού ἀνοίγουν, θαρρεῖς, ἕνα κενὸ στὴν ἀλληλουχία τοῦ χρόνου, ὅταν στὰ ἐσωτερικὰ τῶν σπιτιῶν πλανιέται μὲ τὴν πλήξη ἢ ψυχὴ τοῦ παρελθόντος — ἡ πλησμονὴ τῶν ἀναμνήσεων σκεπάζει καὶ προσχώνει τὴν ἄμεση αἶσθησι τῆς ζωῆς: «J'ai plus de souvenirs que si j'avais mille ans». (*Spleen II*).

Σὲ μιὰ γεωγραφικὴ παράσταση τοῦ θέματος τῆς ἀναμνήσεως τὸ ποίημα αὐτὸ θὰ ἔπαιρνε θέση πολιτικῆς χώρας. Ἡ συνείδηση ἐδῶ ταυτίζεται μὲ τὸ παρελθόν της, ἐφάπτεται σ' ὅλο τὸ πλάτος μὲ τὴ μνήμη. Στὴν ἔκτασή της κεῖται ἄψηχο καὶ ταριχευμένο τὸ ἄθροισμα τῆς ζωῆς. Τὸ πνεῦμα δὲν προσπαθεῖ ἐδῶ νὰ γευθῇ ἐκ νέου ὠρισμένες στιγμὲς τοῦ παρελθόντος, οὔτε ἐνεργεῖ ἀπλῶς μιὰ τομὴ στὴ διάρκειά του, ἀλλὰ κατέχει τὴν καθολικὴ ἐποπτεία της κι' αἰωρεῖται, θάλεγε κανεῖς, σὲ μιὰ τάξη ὑπερβατικὴ, μέσα στὴν κατηγορία τοῦ ἀπολύτου χρόνου. Μὲ τὴν κατάστασι αὐτὴ δὲν ἔχει σχέση πιὰ ἢ νοσταλγία, οὔτε ἡ συγκίνηση πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ψευδαίσθησι τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ παρωχημένου πού ἀνέφερα παραπάνω, ὅταν ἡ ἔντασι ἑνὸς συγκεκριμένου κύκλου ἀναμνήσεων συναγωνίζεται τὴν ἀντίληψι τοῦ παρόντος. Ὁ συναισθηματικὸς τόνος πού τὴ χρωματίζει εἶναι ἡ ἀνία καὶ ἡ παγερότητα πού πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἐντύπωση τῆς ἀκινησίας τοῦ χρόνου καὶ ἀπὸ τὴν κατάργησι τοῦ παλμοῦ τῆς ζωῆς: